

DOI: 10.21005/pif.2018.34.B-02

**THE MEANING OF WOODEN HISTORIC ARCHITECTURE
IN THE CULTURAL HERITAGE OF SMALL TOWNS
IN THE PODLASIE REGION ON THE BASIS OF BIELSK PODLASKI¹**

**ZNACZENIE ZABYTKOWEJ ARCHITEKTURY DREWNIANEJ
W DZIEDZICTWIE KULTUROWYM MAŁYCH MIAST NA PODLASIU
NA PRZYKŁADZIE BIELSKA PODLASKIEGO¹**

Aleksander Owerczuk
dr inż. arch.

Politechnika Białostocka
Wydział Architektury

ABSTRACT

In this article the issue of preserving the identity of cultural landscape in small towns in the Podlasie region was analyzed. A great presence of wooden objects is the characteristic feature of their land development. Bielsk Podlaski was the main subject of consideration. The role of wooden land development in shaping the town identity was taken into account. The issue was analyzed in historic terms, and what is more, the current meaning of wooden landscape development in preserving the identity of cultural town landscape was discussed.

Key words: wooden architecture, a small town, cultural landscape.

STRESZCZENIE

W artykule został poruszony problem zachowania tożsamości krajobrazu kulturowego małych miast na Podlasiu. Charakterystyczną cechą ich zabudowy był duży udział obiektów drewnianych. Przedmiotem rozważań było przede wszystkim miasto Bielsk Podlaski. Zwrócona została uwaga na rolę zabudowy drewnianej w kształtowaniu tożsamości miasta. Problem został ujęty w aspekcie historycznym oraz omówione zostało aktualne znaczenie zabudowy drewnianej w zachowaniu tożsamości krajobrazu kulturowego miasta.

Słowa kluczowe: architektura drewniana, małe miasto, krajobraz kulturowy.

¹ The researches were carried out within the work no S/WA/1/15 and were financed from the funds for education of the Ministry of Science and High Education

Badania zostały zrealizowane w ramach pracy nr S/WA/1/15 i sfinansowane ze środków na naukę MNiSW

1. INTRODUCTION

A town is a very complex structure which is being constantly transformed, whereas the elements which form the town e.g. the architectural objects, can remain in an unchanged or almost unchanged state. What survived from the past is becoming an antique and particular values, which we appreciate and protect, are attributed to it. This is the main aim of historic preservation – to keep everything which survived to our times in unaltered, as far as possible, condition.

The preservation of historic values at an urban scale converges mainly on thinking about single objects. The scale of one object is easier to capture in various dimensions; in terms of intellectual layer, e.g. in consideration about its historic values. It is also simpler in a practical dimension, in specific protective operations on particular architectural object. That is the reason why the majority of protective operations focus on a single object, even if we try to protect the greatest whole. Janusz Bogdanowski put a great emphasis on this issue in the second half of the 1980s of the 20th century, and while analyzing landscape aspects in terms of preserving villages and towns he wrote about “ignoring, existing indeed, actual cultural landscape of towns and villages, which was the result of primitive approach toward the issue of monuments, showing the interest in single objects or their sets, at most, within an unspecified surrounding...” [1, p. 186]. Protection of cultural heritage should include the scale of cultural landscape and its aim should be preserving its identity.

2. TOWNS OF THE NORTHERN PODLASIE

2.1. General characteristic

In the past the architectural landscape of small towns in the Podlasie region had one common feature – a great intensification of wooden building. This applies above all to residential building – to houses. Gwagnin, describing towns in the Podlasie region in 1578, added a term: „wooden town” to each description [4, p. 131]. It is confirmed by accessible statistics from the mid-nineteenth century on numbers of houses in towns, with building material taken into account. Thus, there were 316 houses in 1857 in Bielsk Podlaski, 10 brick-built ones, the rest were wooden. There were 190 houses in Brańsk, 5 of them brick-built; 151 houses in Drohiczyn, 6 of them brick-built; 2016 houses in Kleszczele, one brick-built; 155 houses in Mielnik, 15 of them brick-built; 348 houses in Narew, one brick-built [3, p. 131]. In Siemiatycze, after 1825, there were 20 brick-built buildings and 330 wooden ones [6, p. 96]. In 1867 in Rajgród there were 268 wooden houses and 10 brick-built ones [5, p. 245]. So, as this statistic shows, almost all houses were wooden and the wooden building dominated. Only prior objects were brick-built. Ludwik Czarkowski, while describing Bielsko County of Grodno Governorate at the beginning of 20th century, claimed that the character of a wooden town was maintained as before [4, p. 131]. It is confirmed by the iconographic materials. Plenty of photos from the beginning of the 20th century and inter-war period prove that Bielsk Podlaski was fulfilled with wooden buildings [13] (fig. 1 and 2). We can observe a similar situation in many towns of former Podlaskie Voivodeship. In 1916 a pioneering publication “A village and a town” appeared [12]. It is a kind of a photographic inventory completed with drawings of rural and provincial land development. A great intensification of wooden buildings not only in village but also in towns is clearly visible there. Wooden building was not rare in Polish towns, particularly in the eastern territories of the former Republic.

Fig. 1. Bielsk Podlaski. Mickiewicz St. The photo taken before the First World War. Wooden buildings dominate. In the background a tower of the town hall is visible. Source: [25]

Ryc. 1. Bielsk Podlaski. Ul. Mickiewicza. Zdjęcie sprzed I wojny światowej. Dominuje zabudowa drewniana. W głębi widoczna wieża ratusza. Źródło: [25]

Fig. 2. Bielsk Podlaski. The town hall in the foreground. In the background a part of the western frontage in the town hall square is visible. Photo taken during inter-war period. Source: [26]

Ryc. 2. Bielsk Podlaski. Na pierwszym planie ratusz. W głębi widoczny fragment pierzei zachodniej placu ratuszowego. Zdjęcie z okresu międzywojennego. Źródło: [26]

2.2. Bielsk Podlaski – a town in the Podlasie region

Bielsk Podlaski is one of the oldest and, at that point of time, the most important towns in the Podlasie region. Its glory days fell at the turn of 16th and 17th century. In 1568 the Podlaskie Voivodeship became a part of the Crown, with Bielsk as the capital of Bielsko land. In those days Bielsk had a status of a royal city.

Aleksander Gwagnin, in the second half of the 16th century, depicted Bielsk with those words: “A spiffing wooden town in the Podlasie region, by the Biała river, widespread along the Lithuanian border” [19, p. 65]. A wooden character of land development is confirmed by historic records. According to written sources, there was a wooden fortified castle in Bielsk [19, p. 60]. It caught fire from the lightning strikes and burned down. Wood was the basic building material also of sacral objects. The orthodox churches were wooden. In 1845 there were five parish orthodox churches (including one closed) [7, p. 137]. Till these days there are three wooden historic orthodox churches in the town, and the fourth temple was rebuilt into a brick and wood one. There was one more orthodox church until recently but unfortunately it burned down in 1941 during the Soviet-German fights. There was also a wooden catholic church in the town. In its place a new brick-built church was erected in 1783. A popular architect, Szymon Bogumił Zug, was the designer of this new temple [3, p. 2]. A currently existing brick-built town hall from the second half of the 17th century (fig. 1, 3) was probably erected in the place of the old town hall, which was definitely a wooden structure [15, p. 98].

During the Prussian rule (1796-1807) the number of houses started to increase. In 1800 there were 320 houses in Bielsk. All brick houses, existing at that time, were built in the Prussian period [7, p. 100]. Later, in 1845, there were 288 wooden buildings and 43 bricked buildings altogether in Biesk [7, p. 137]. Almost all houses were wooden. So, in 1843 in Bielsk there were 299 houses, 11 of them were bricked [4, p. 131]. What can be said about bourgeois building? A famous researcher Anna Czapska defines it in these words: “A type of historic bourgeois building is a wooden bungalow on the foundation of erratic blocks, with a front situated to the street and a shingled or chipped gable roof.” [2, p. 2] There was no dense character of street building but it formed so called *miedzuchy* or narrow aisles – *ścionki* [3, p. 2]. It definitely facilitated communication as

well as improved fire safety. Gentry mansions were similar in forms to town houses and cottages. Besides the center, there was a dispersed construction among gardens. Lower housing density and the character change of the building outside the centre was common in small towns in Poland [2, s. 86]. Straw was also used to cover the roofs [3, p. 2]. Jewish community, which contributed to the appearance and character of the town, must be mentioned here. It was a numerous group in the eastern towns. In 1878 there were 5810 inhabitants in Bielsk, among whom about two thirds were Israelites.[16, p. 215]. A former wooden railway station should be indicated as one of the most important architectural objects. It was erected as a part of developing infrastructure of railroad line Kiev- Brest – Bielsk – Białystok – Königsberg (1873) at the end of the 19th century with a later expansion of a section to Białowieża (1894) [14, p. 17]. During the First World War the railway station was destroyed. In this place, during inter-war period, a new, bricked station was raised. At the end of the 19th century, Bielsk had almost 8 thousand inhabitants and 675 houses, but only 16 brick-built houses [11].

Fig. 3. Bielsk Podlaski. The town hall. Author: A. Owerczuk (2018)

Ryc. 3. Bielsk Podlaski. Ratusz. Autor: A. Owerczuk (2018)

Fig. 4. Bielsk Podlaski. The town hall and the western frontage in the town hall square. Author: A. Owerczuk (2018)

Ryc. 4. Bielsk Podlaski. Ratusz i zachodnia pierzeja placu ratuszowego. Autor: A. Owerczuk (2018)

Until the Second World War a basic wooden character of the town was maintained. Despite the fact that during warfare Bielsk was seriously damaged, a few architectural wooden objects survived. At the turn of the 70's and 80's of the 20th century a great number of historic wooden buildings started to disappear from the town landscape [14, p. 20].

In 2016 there were 10 wooden objects in Bielsk Podlaski which were entered in the historic register – three orthodox churches, one inn, one mansion, one rectory and four houses [17, 22]. In the register of monuments there is also the orthodox church with mixed, wood –and – brick construction. The temple is bricked outside, that is why it functions as a bricked object in the town landscape. Besides, the provincial and the municipal record of the monuments includes over a dozen of wooden buildings [16, p. 52-53; 21]. In order to complete the picture of historic building of the town we should analyze less significant objects as well. At the beginning of 90's of the 20th century the book

“The monuments of architecture and construction in Poland. Białystok Voivodeship. T.3” was published [23]. It was one of the works within the series of publication. The register of objects placed there was the result of the action of historic resources recognition. Many buildings, which used to be neglected due to e.g. their relatively “young age”, were taken into account. Thus, a lot of objects from the second half of the 19th and the beginning of the 20th century can be found there. Obviously, it is not the register of immovable monuments, but during the time of working on publication, it is the authoritative source of information about the objects which are valuable from a conservation point of view. So, for instance, in Bielsk Podlaski 69 wooden houses were specified whereas there were only four bricked houses. This numerical data is worth analyzing as it proves that wooden building, specially wooden houses constituted quantitatively large stock of objects in the past. Perhaps, they are not particularly valuable in an official sense but definitely they are valuable witnesses of the past, reminding about the past character of a town building. In the neighborhood of modern land development, these old buildings appear to be relics of past eras (fig. 5, 6). They are situated in different parts of the town, and bear the record of old character of a town landscape.

Fig. 5. Bielsk Podlaski. A wooden house (second half of the 19th c.) in the center of the town. Author: A. Owerczuk (2017)

Ryc. 5. Bielsk Podlaski. Dom drewniany (druga poł. XIX w.) znajdujący się w centrum miasta. Autor: A. Owerczuk (2017)

Fig. 6. Bielsk Podlaski. A wooden house (second half of the 19th c.) surrounded by contemporary building. Author: A. Owerczuk (2017)

Ryc. 6. Bielsk Podlaski. Dom drewniany (druga poł. XIX w.) w otoczeniu zabudowy współczesnej. Autor: A. Owerczuk (2017)

From the historic point of view, the most important part of the town is a town hall square, with a town hall building (fig. 1, 3). During inter-war period the town hall square was usually surrounded by a wooden architecture. Nowadays, only one frontage of wooden building remained (fig. 9), which is the evidence of old character of building in the town center. There are a few more preserved wooden buildings near the town hall (fig. 8, 10, 11). The area located in the zone of conservation protection, received individual protection arrangements such as the obligation to keep the buildings' height up to two storeys (together with the attic). Its boundaries are marked by Sienkiewicza street from the south, Mickiewicza street from the east, Poświętna street from the west and the line of parish ponds from the north [20, p. 114]. Moreover, in the immediate vicinity of the southern part of this area, there are wooden houses which are entered in the provincial record of monuments (fig. 10) and one wooden house entered in the register of monuments (fig. 5). This part of the town, although to a small extent, does show the former character of development in Bielsk.

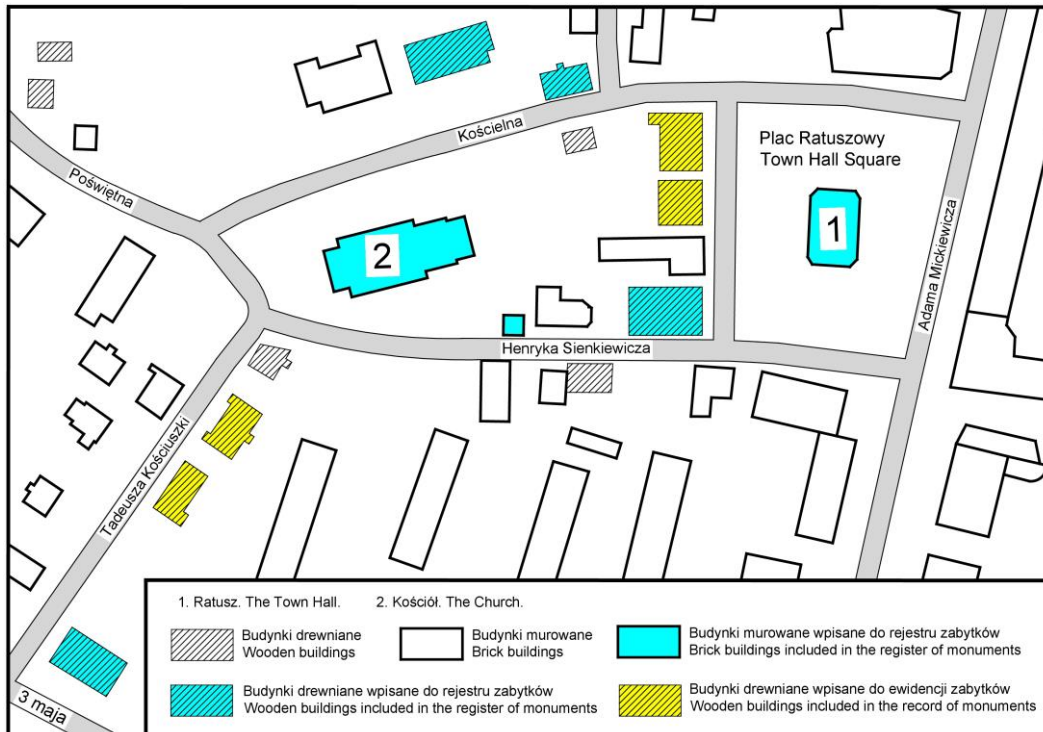

Fig. 7. Bielsk Podlaski. The town hall square with the surrounding. 1) The town hall, 2) The church. Prepared by A. Owerczuk

Ryc. 7. Bielsk Podlaski. Plac Ratuszowy wraz z najbliższym otoczeniem. 1) ratusz, 2) kościół. Opracował: A. Owerczuk

Fig. 8. Bielsk Podlaski. A building at the town hall square. Author: A. Owerczuk (2017)

Ryc. 8. Bielsk Podlaski. Budynek przy Placu Ratuszowym. Autor: A. Owerczuk (2017)

Fig. 9. Bielsk Podlaski. The western frontage in the town hall square. Author: A. Owerczuk (2017)

Ryc. 9. Bielsk Podlaski. Zachodnia pierzeja Placu Ratuszowego. Autor: A. Owerczuk (2017)

In Bielsk Podlaski there are a few dispersed wooden buildings preserved in different historic parts of the town (fig. 12, 13). Those can be also found in the old districts of the town, located peripherally in relation to the center (fig. 14, 15). To some extent the picture of wooden architecture is completed by wooden houses built in the first decades after the war. They primarily retain the scale of old wooden houses. Although the remained wooden buildings are dispersed they are still apparent in the architectural town landscape.

Fig. 10. Bielsk Podlaski. Wooden houses in the center of the town. Kościuszki St. Author: A. Owerczuk (2018)

Ryc. 10. Bielsk Podlaski. Domy drewniane w centrum miasta. Ul. Kościuszki. Autor: A. Owerczuk (2018)

Fig. 11. Bielsk Podlaski. A wooden building in the center of the town. Kościelna St. Author: A. Owerczuk (2018)

Ryc. 11. Bielsk Podlaski. Budynek drewniany w centrum miasta. Ul. Kościelna. Autor: A. Owerczuk (2018)

Fig. 12. Bielsk Podlaski. A wooden house. Mickiewicza St. Author: A. Owerczuk (2017)

Ryc. 12. Bielsk Podlaski. Dom drewniany. Ul. Mickiewicza. Autor: A. Owerczuk (2018)

Fig. 13. Bielsk Podlaski. A wooden house. Ponia-towskiego St. Author: A. Owerczuk (2017)

Ryc. 13. Bielsk Podlaski. Dom drewniany. Ul Ponia-towskiego. Autor: A. Owerczuk (2018)

Fig. 14. Bielsk Podlaski. Jagiellońska St. A wooden house. Author: A. Owerczuk (2018)

Ryc. 14. Bielsk Podlaski. Ul. Jagiellońska. Dom drewniany. Autor: A. Owerczuk (2018)

Fig. 15. Bielsk Podlaski. A wooden house. Kazimierzowska St. Author: A. Owerczuk (2018)

Ryc. 15. Bielsk Podlaski. Dom drewniany. Ul. Kazimierzowska. Autor: A. Owerczuk (2018)

3. CONCLUSION

The maintenance of the town's identity is practically reflected in single historic objects' preservation and more broadly in urban layouts' preservation. It is a field of activity to conservation services as well as to local authorities. The questions arise, though. Are these the only ways to preserve the town's identity? Are there any different methods, which would complete or support the official protection?

It appears that accumulated history in a particular place, and manifested in a very special form of matter, which is a town, includes a non-material aspect, less palpable, which also takes part in creating the town's identity. Jeremi T. Królikowski wrote: "The town's identity is a current recognition of its character through features identified by its inhabitants, tourists and variety of audiences. The town's identity draws its picture from its tradition and it refers to the potential of the future. These three time dimensions bring together the spirit of the place" [10, p. 65]. The spirit of the place or *genius loci*. Władysław Kopaliński defines this term very shortly: „*genius loci* Lat., a spirit ruling or protecting a specific place" [9, p. 55]. This term is often used with the reference to architecture or urban planning where it changes its meaning a bit. These are rather individual features of a particular place, sometimes impossible to describe in a rational way. "Not only is the town created from the logic of thought but also from the depth of feelings. Consciously or unconsciously, with premeditation or intuitionally, a human creates own space, revealing own needs, hope, faith and values" [10. p. 66].

The past in the material form is an integral part of the town's identity. We can search for it in different areas. The most visible and obvious element of the town's tradition is architecture, within which prior objects are found. Their form is usually not affected by local tradition but mainly by universal architectural regulations from the particular period of time. Less significant objects of architecture more often and more obviously refer to local traditions and conditions. They are also a part of the town's identity. They create the identity of the place – its *genius loci*, often to a greater extent than the historic values assigned to them. They are the material reflection of the spirit of the place.

In such a town as Bielsk Podlaski the wooden architecture is a certain expression of the town's landscape identity. Not many examples of it remained in relation to the entire town building. In order to save this particle of the town's identity, as many historic wooden objects as possible should be preserved. Not only those under official protection which are in the register of monuments and but also those not registered that were mentioned before. Thus, not only official measures are necessary but also the awareness of the society and a sense of attachment to the place of residence. "The reference to the residents' knowledge and emotions has a great impact on perception and historical valorization of the town space in the protection process. It increases the residents' care about the local cultural heritage, even the minimal one, and releases often spontaneous readiness to participate in its protection. We observe such attitudes during a specific mobilization of residents to save "their own places", usually firmly rooted in their consciousness and historic space" [8, p. 114]. A sense of attachment to the place of residence can be a factor triggering the need to protect its historical values as well as continuation of its individual character. Apparently, such an attitude may result not only from rational reasons but also from not complete realization of the influence of the place, its *genius loci*.

It is worth noticing, in the context of the article subject, that considerations about the specifics and beauty of small towns took place over a hundred years ago. What was not appreciated in common awareness of the contemporary societies, began to be respected at that time. Ewa Łuskińska in her book "In defense of the country beauty" mentioned this issue. It happens, that the texts in the book are emotionally colored. We should not be surprised as she wrote about crucial matters. "It is unjust, however, this constant ignoring and disrespect toward the province. In these silent corners a distinctive, great charm is hidden if you are capable of finding or creating it. The town, which is a transition structure between the village and the city, may easily combine the best features of both and be-

come a serene shelter of cheerful family life, with moderate wealth and requirements, which will always remain the average of societies.”[13, p. 51-52]. Basically, these postulates have not lost their relevance. Current situation is certainly different. The picture of small towns in Poland is influenced by contemporary conditions expressed by i.e. a tendency to unify our surroundings and by tragic history of the 20th century, which affected many cities in a brutal way. It brought material and human losses. Many of the historic architectural objects were destroyed. As a consequence, the cultural landscape lost a lot of its historic values and went through irreversible transformation. A specific urban life for particular towns together with their architecture has been changing as well. In this context, preservation of wooden town building in the Podlasie region is crucial as a remainder of old architectural character of the towns and a lifestyle of their residents.

ZNACZENIE ZABYTKOWEJ ARCHITEKTURY DREWNIANEJ W DZIEDZICTWIE KULTUROWYM MAŁYCH MIAST NA PODLASIU NA PRZYKŁADZIE BIELSKA PODLASKIEGO

1. WSTĘP

Miasto jest bardzo złożoną strukturą, która podlega ciągłym przemianom. Natomiast elementy tworzące tę całość, np. obiekty architektury, mogą trwać w niezmiennym lub prawie niezmiennym stanie. To co przetrwało z przeszłości staje się z czasem zabytkiem i przypisujemy mu wartości, które cenimy i chronimy. Taki jest zasadniczy cel ochrony zabytków – zachowanie w możliwie niezmienionym stanie tego, co dotrwało do naszych czasów.

Zachowanie wartości zabytkowych w skali miasta przekłada się głównie na myślenie o pojedynczych obiektach. Skala pojedynczego obiektu jest łatwiejsza do ujęcia w różnych wymiarach. W warstwie intelektualnej, np. w obszarze w rozważań o jego wartościach zabytkowych. Jest też łatwiejsza do realizacji w wymiarze praktycznym w postaci konkretnych działań chroniących dany obiekt architektury. Dlatego większość działań ochrony skupia się na pojedynczym obiekcie, nawet gdy staramy się chronić większą całość. Zwrócił na to uwagę Janusz Bogdanowski jeszcze w drugiej połowie lat 80-tych XX wieku, analizując kwestie krajobrazowe w kontekście problematyki ochrony wsi i miasteczek, pisząc o: „ignorowaniu, w istocie zastanego, rzeczywistego krajobrazu kulturowego miast i wsi, czego wynikiem było prymitywne pojmowanie problemów zabytkowych przejawiające się zainteresowaniami pojedynczymi budowlami lub ich zbiorami najwyżej z bliżej nieokreślonym otoczeniem,...” [1, s. 186]. Ochrona dziedzictwa kulturowego powinna obejmować skalę krajobrazu kulturowego. A celem powinno być zachowanie jego tożsamości.

2. MIASTECZKA PÓŁNOCNEGO PODLASIA

2.1. Ogólna charakterystyka

W przeszłości krajobraz architektoniczny małych miast na Podlasiu miał jedną wspólną cechę - duże nasycenie zabudową drewnianą. Dotyczy to przede wszystkim zabudowy

mieszkaniowej – a więc domów. Gwagnin opisując w 1578 r. miasta Podlasia, dodaje przy opisie każdego z nich: „miasto drzewniane” [4, s. 131]. Potwierdzają to dostępne dane statystyczne z połowy XIX wieku dotyczące ilości domów mieszkalnych w miastach z uwzględnieniem budulca z jakiego zostały wykonane. A więc w 1857 roku w Bielsku Podlaskim było 316 domów, w tym 10 murowanych, pozostałe drewniane. W Brańsku 190 domów, w tym 5 murowanych; w Drohiczyń 151 domów, w tym 6 murowanych; w Kleszczelach 2016 domów, w tym 1 murowany; w Mielniku 155 domów, w tym 15 murowanych; w Narwi 348 domów, w tym 1 murowany [4, s. 131]. Natomiast w Siemiatyczach po 1825 roku w mieście było 20 budynków murowanych i 330 drewnianych [6, s. 96]. W 1867 r. w Rajgrodzie było 268 domów drewnianych i 10 murowanych [5, s. 245]. Po tej statystyce widać, że praktycznie prawie wszystkie domy były drewniane. A więc zabudowa drewniana dominowała. Tylko znaczniejsze obiekty były murowane. Ludwik Czarkowski opisując powiat bielski guberni grodzieńskiej na początku XX wieku twierdził, że nadal utrzymały one charakter miast drewnianych [4, s. 131]. Potwierdzają to materiały ikonograficzne. Liczne zdjęcia z początku XX wieku i z okresu międzywojennego ukazują Bielsk Podlaski jako miasto nasycone zabudową drewnianą [14](ryc. 1 i 2). Podobna sytuacja miała miejsce w wielu miasteczkach dawnego województwa podlaskiego. W 1916 roku ukazała się pionierska publikacja pt. „Wieś i miasteczko” [12]. Jest to swego rodzaju inwentaryzacja fotograficzna uzupełniona rysunkami zabudowy wiejskiej i małomiasteczkowej. Wyraźnie w niej widać duże nasycenie zabudową drewnianą nie tylko wsi, ale także wielu małych miastach. Zabudowa drewniana w polskich miasteczkach nie była rzadkością, szczególnie na terenach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.

2.2. Bielsk Podlaski – miasto Podlasia

Bielsk Podlaski jest jednym ze starszych i swego czasu najważniejszych miast na Podlasiu. Okres swojej świetności przeżywał na przełomie XVI i XVII wieku. W 1569 roku województwo Podlaskie weszło w skład Korony, a z nim także Bielsk, który stał się stolicą ziemi Bielskiej. W tym czasie Bielsk miał status miasta królewskiego.

Aleksander Gwagnin w drugiej połowie XVI wieku opisał Bielsk następującymi słowami: „Miasto drzewniane na Podlasiu najprzedniejsze, nad rzeką Białą szerokim ciągiem przy granicy litewskiej leży” [19, s. 65]. Drewniany charakter zabudowy potwierdzają przekazy historyczne. Według źródeł pisanych w Bielsku istniał drewniany zamek obronny [19, s. 60]. W 1564 roku zapalił się od uderzenia pioruna i spłonął. Drewno było także podstawowym budulcem obiektów sakralnych. Cerkwie budowano jako drewniane. W 1845 r. cerkwi parafialnych drewnianych (w tym jedna nieczynna) było 5 [7, s. 137]. Do tej pory pozostały w mieście trzy drewniane zabytkowe cerkwie, a czwarta została przebudowana z drewnianej na murowano-drewnianą. Jeszcze stosunkowo niedawno była jeszcze jedna drewniana cerkiew. Niestety spłonęła w 1941 podczas walk radziecko – niemieckich. W mieście istniał także drewniany kościół. W jego miejsce w 1783 r. wzniesiono nowy murowany. Projektantem świątyni był znany architekt Szymon Bogumił Zug [3, s. 2]. Obecnie istniejący murowany ratusz pochodzący z drugiej połowy XVIII wieku (ryc. 1, 3) został wzniesiony prawdopodobnie w miejsce dawnego ratusza, który na pewno był budynkiem drewnianym [15, s. 98].

Za czasów rządów pruskich (1796-1807) liczba domów zaczęła się powiększać. W 1800 r. w Bielsku znajdowało się 320 domów. W czasach pruskich wybudowano wszystkie istniejące w tym czasie w mieście domy murowane [7, s. 100]. Później w 1845 r. ogółem w Bielsku budynków drewnianych było 288, murowanych 43 [7, s. 137]. Natomiast domy prawie wszystkie były drewniane. A więc w 1843 roku w Bielsku było 299 domów, w tym 11 murowanych [4, s. 131]. Co można powiedzieć o zabudowie mieszczańskiej? Znany badacz Anna Czapska określa ją w następujący sposób. „Typ historycznej zabudowy mieszczańskiej to parterowy, drewniany dom na podmurówce z narzutowego kamienia usytuowany szczytem do ulicy, o dachu dwuspadowym kryty gontem lub wiórkiem.” [3, s. 2] Zabudowa ulicy nie miała zwartej charakteru, lecz tworzyła tzw. miedzuchy lub

wąskie przejścia – ścionki [3, s. 2]. Zapewne ułatwiały one komunikację, a także zwiększały bezpieczeństwo przeciwpożarowe. Dworki szlachty były zbliżone w formie do domów miejskich i chałup. Poza centrum była luźna zabudowa wśród ogrodów. Mniejsze zagęszczenie i zmiana charakteru zabudowy poza centrum było często spotykana w małych miastach w Polsce [2, s. 86]. Do krycia dachów używano także słomy [3, s. 2]. Nie sposób nie wspomnieć o społeczności narodowości żydowskiej, która współtworzyła wygląd i charakter miasta. A była to w miastach na wschodzie bardzo liczna grupa. W 1878 roku Bielsk liczył 5810 mieszkańców, w tym około dwie trzecie to izraelici [16, s. 215]. Z ważniejszych obiektów architektury drewnianej należy wymienić drewniany dworzec kolejowy. Powstał on jako element infrastruktury powstającej pod koniec XIX wieku linii kolejowej Kijów - Brześć – Bielsk – Białystok – Królewiec (1873 r.) z późniejszą rozbudową o odcinek prowadzący do Białowieży (1894 r.) [14, s. 17]. W czasie I wojny światowej dworzec został zniszczony. W jego miejsce w okresie międzywojennym wzniesiono nowy murowany. Pod koniec XIX wieku w liczącym prawie 8 tys. mieszkańców Bielsku domów było 675, a liczbę domów murowanych określono na zaledwie 16 [11].

Właściwie do II wojny światowej miasto utrzymało swój zasadniczy charakter miasteczka drewnianego. W czasie działań wojennych Bielsk doznał poważnych zniszczeń. Mimo to zachowało się sporo obiektów architektury drewnianej. Dopiero na przełomie lat 70-tych i 80-tych XX wieku w większej ilości historyczna zabudowa drewniana zaczęła znikać z krajobrazu miasta [14, s. 20].

W 2016 roku w Bielsku Podlaskim wpisanych do rejestru zabytków było 10 obiektów drewnianych – w tym 3 cerkwie, jeden zajazd, jeden dworek, jedna plebania i cztery domy [17, 22]. W rejestrze zabytków ujęta jest także cerkiew o konstrukcji mieszanej drewniano-murowanej. Na zewnątrz świątynia jest murowana. Dlatego w krajobrazie miasta funkcjonuje jednak jako obiekt murowany. Ponadto wojewódzka i miejska ewidencja zabytków ujmuje kilkanaście domów drewnianych [16, s. 52-53; 21]. Żeby dopełnić obraz zabudowy historycznej miasta warto przyjrzeć się obiektom mniej znaczącym. Na początku lat 90-tych XX wieku ukazała się książka pt. „Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Województwo białostockie. T. 3” [23]. Była to jedna z pozycji wydana w ramach cyklu publikacji. Zamieszczony w niej spis obiektów był efektem akcji rozpoznania zasobów zabytkowych. Brano w niej pod uwagę także obiekty, które wcześniej często były pomijane, np. ze względu na stosunkowo „młody wiek”. A więc znalazło się w niej dużo obiektów z drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Oczywiście nie jest to rejestr zabytków nieruchomych, ale jednak w czasie tworzenia publikacji jest to miarodajne źródło informacji o obiektach, które są warte uwagi z konserwatorskiego punktu widzenia. I tak np. w Bielsku Podlaskim wyszczególniono aż 69 domów drewnianych. Natomiast domów murowanych tylko 4. Warto zwrócić uwagę na te dane liczbowe. Świadczą one, że zabudowa drewniana, przede wszystkim domy drewniane, stanowiły ilościowo poważny zasób obiektów z przeszłości. Być może nie posiadają one większych wartości zabytkowych w rozumieniu urzędowym. Jednak na pewno posiadają walory jako świadków przeszłości przypominających o dawnym charakterze zabudowy miasta. W sąsiedztwie nowej zabudowy stare budynki drewniane wyglądają jak relikty minionych epok (ryc. 5 i 6). Znajdują się w różnych częściach miasta, dając świadectwo dawnego charakteru krajobrazu miejskiego.

Z historycznego punktu widzenia najważniejszą częścią miasta jest plac ratuszowy, ze zlokalizowanym na nim budynkiem ratusza miejskiego (ryc. 1, 3). Jeszcze w okresie międzywojennym wokół placu ratuszowego dominowała zabudowa drewniana. Obecnie zachowała się tylko jedna pierzeja z zabudową drewnianą (ryc. 9). Jest ona świadectwem dawnego charakteru zabudowy w centrum miasta. W pobliżu ratusza znajduje się jeszcze kilka zachowanych budynków drewnianych (ryc. 8, 10, 11). Obszar ten znajdujący się w strefie ochrony konserwatorskiej, otrzymał indywidualne ustalenia ochrony. W jego granicach m. in. obowiązuje zachowanie wysokości zabudowy do 2 kondygnacji (razem z poddaszem użytkowym). Jego granice wyznaczają ulica Sienkiewicza od południa, ul. Mickiewicza od wschodu, ul. Poświętna od zachodu i linia stawów parafialnych od

północy [20, s. 114]. Ponadto na południe od tego obszaru, w bezpośrednim jego sąsiedztwie znajdują się domy drewniane wpisane do wojewódzkiej ewidencji zabytków (ryc. 10) i jeden dom drewniany wpisany do rejestru zabytków (ryc. 5). Ten fragment miasta, choć już w niewielkim stopniu, przypomina charakter dawnej zabudowy Bielska.

W Bielsku Podlaskim nadal pozostały jeszcze budynki drewniane rozrzucone po różnych historycznych częściach miasta (ryc. 12, 13). Znajdują się one także w dawnych dzielnicach miasta zlokalizowanych peryferyjnie w stosunku do centrum (ryc. 14, 15). W pewnym stopniu obraz zabudowy drewnianej dopełniają także drewniane domy wybudowane w pierwszych dziesięcioleciach po wojnie. Zachowują one przede wszystkim skalę dawnych domów drewnianych. Zabudowa drewniana zachowała się w rozproszonej postaci, ale jest nadal czytelna w krajobrazie architektonicznym miasta.

3. WNIOSKI

W praktyce utrzymanie tożsamości miasta wyraża się przede wszystkim w zachowaniu pojedynczych zabytków architektury, i w szerszym ujęciu w zachowaniu historycznych układów urbanistycznych. Jest to pole działania służb konserwatorskich, a także władz lokalnych. Pojawia się jednak pytanie. Czy są to jedyne sposoby ochrony służące zachowaniu tożsamości miasta? Czy istnieją inne metody działania, które uzupełniałyby lub wspierały ochronę urzędową.

Wydaje się, że nawarstwiająca się historia w określonym miejscu, wyrażona bardzo konkretnie w postaci tworu materialnego jakim jest miasto, ma jednak pewien aspekt niematerialny, mniej uchwytny, który też współtworzy tożsamość miasta. Jeremi T. Królikowski napisał: „Tożsamość miasta jest aktualnym rozpoznaniem swoistości jego charakteru poprzez cechy identyfikowane przez jego mieszkańców, turystów i różnego rodzaju publiczność. Tożsamość miasta czerpie swój obraz z jego tradycji, a także odwołuje się do potencjału przyszłości. Te trzy wymiary czasu skupia w sobie duch miejsca” [10, s. 65]. Duch miejsca czyli *genius loci*. Władysław Kopaliński pojęcie to definiuje bardzo krótko: „*genius loci* łac., duch władający albo opiekujący się jakimś miejscem” [9, s. 55]. Pojęcie to bywa często używane w odniesieniu do architektury lub urbanistyki i nabiera nieco innego znaczenia. Raczej są to pewne indywidualne cechy danego miejsca, nie zawsze dające się opisać w sposób racjonalny. „Miasto bowiem powstaje nie tylko z logiki myśli, lecz również z głębi uczuć. Świadomie lub nieświadomie, z premedytacją bądź intuicyjnie człowiek kształtuje swoją przestrzeń, ujawnia innym swoje pragnienia, swoją nadzieję, swoją wiarę, swoje wartości” [10, s. 66].

Przeszłość w postaci materialnej jest nieodłącznym elementem tożsamości miasta. Możemy jej szukać w różnych obszarach. Najbardziej czytelnym i oczywistym elementem tradycji miasta jest architektura. Wśród niej znajdujemy obiekty znaczące. Ich forma przeważnie nie wynika z lokalnych tradycji, ale głównie z uniwersalnych zasad rządzących architekturą określonego czasu. Mniej znaczące obiekty architektury przeważnie wyraźniej odwołują się do lokalnych tradycji i lokalnych uwarunkowań. I one też składają się na tożsamość miasta. Tworzą tożsamość danego miejsca - jego *genius loci*, nierzadko w stopniu większym, niż przypisywane im wartości zabytkowe. Są materialnym wyrazem ducha miejsca.

W takim mieście jak Bielsk Podlaski na pewno wyrazem tożsamości krajobrazu miasta jest architektura drewniana. W stosunku do całości zabudowy pozostało jej niewiele, ale żeby zachować tę część tożsamości miasta, należy zachować jak najwięcej historycznych obiektów drewnianych. Nie tylko tych wpisanych do rejestru zabytków i objętych urzędową ochroną. Także tych nierejestrowych, o których była mowa wcześniej. Do tego potrzebne są nie tylko działania urzędowe. Ważna jest świadomość społeczna oraz poczucie przywiązania do miejsca swojego zamieszkania. „Odwołanie się do wiedzy i emocji mieszkańców ma znaczący wpływ na percepcję i waloryzację historycznej przestrzeni miasta w procesie ochrony. Zwiększa dbałość mieszkańców o dziedzictwo kulturowe

lokalne, nawet to bardzo skromne, wywołując spontaniczną często gotowość do partycypacji w jego ochronie. Postawy takie obserwujemy zwłaszcza podczas swoistej mobilizacji mieszkańców do ochrony „miejsc własnych”, trwale zazwyczaj zakorzenionych w ich świadomości i historycznej przestrzeni” [8, s. 114]. Poczucie przynależności do miejsca w którym się żyje może być czynnikiem wywołującym potrzebę ochrony jego wartości historycznych, a także kontynuacji jego indywidualnego charakteru. Niewątpliwie taka postawa może wynikać nie tylko z pobudek racjonalnych, ale także z nie do końca uświadomianego oddziaływania specyfiki miejsca, jego *genius loci*.

Warto też zwrócić uwagę, w kontekście tematu artykułu, że rozważania o specyfice i pięknie małych miast miały miejsce ponad sto lat temu. Już wtedy zaczęto doceniać to, co

w powszechnej świadomości ówczesnych społeczności nie było doceniane. Ewa Łuskińska w swojej książce pt. „W obronie piękności kraju” poruszała ten temat. Bywa, że tekst w książce ma zabarwienie emocjonalne. Trudno się dziwić, w końcu pisała o sprawach ważnych. „Niesłusznym jest wszakże owo stałe lekceważenie i pomiatanie „prowincją”. W tych cichych kątach leży odrębny i wielki urok, jeśli się go umie odnaleźć lub stworzyć. Miasteczko, będąc formą przejściową między wsią i dużym miastem, może łatwo łączyć najlepsze cechy obu i stać się ostoją pogodnego życia rodzinnego, w średnich ramach zamożności i wymagań, które zawsze pozostaną przeciętną społeczeństw” [13, s. 51-52]. W zasadzie te postulaty nie straciły na aktualności. Sytuacja obecna oczywiście jest inna. Na obraz małych miast w Polsce nakładają się nie tylko uwarunkowania współczesne wyrażające się m. in. w tendencji do ujednoczenia naszego otoczenia. Ale także trudna historia XX wieku, która dotknęła wiele miast w sposób bardzo brutalny. Przyniosła straty materialne i ludzkie. Dużo historycznych obiektów architektury uległo zniszczeniu. W konsekwencji krajobraz kulturowy utracił wiele swoich wartości historycznych i uległ nieodwracalnym przekształceniom. Także charakterystyczne dla danych miejscowości życie miejskie, którego tłem była i jest architektura, ulega ciągłym zmianom. W tym kontekście bardzo ważne jest zachowanie zabudowy drewnianej w miastach Podlasia, jako pozostałości świadczącej o dawnym charakterze architektonicznym miast i sposobie życia jego mieszkańców.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Bogdanowski J., *Miasteczko i wieś a krajobrazowo-architektoniczna metoda rewaloryzacji*, [w:] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*. Materiały Konferencji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wojnowice, marzec 1988, PWN Warszawa 1991.
- [2] Chrzanowski T. *Miasteczko drewniane jako „dzieło zbiorowe” architektury i urbanistyki*, [w:] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*. Materiały Konferencji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wojnowice, marzec 1988, PWN Warszawa 1991.
- [3] Czapska A., *Układ przestrzenny i zabytki architektoniczne Bielska Podlaskiego*, [w:] *Białostoczczyzna* 4/20 1990.
- [4] Czarkowski L. *Powiat bielski w guberni grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy*, [Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1907 r.], [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*. Towarzystwo Przyjaciół Bielska Podlaskiego, Bielsk Podlaski 1999.
- [5] Dobroński A., *Miasta województwa podlaskiego*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok 2014.
- [6] Dobroński A., *Siemiatycze pod zaborem rosyjskim (1807-19014)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, Praca zbiorowa pod red. H. Majeckiego, PWN, Warszawa 1989.
- [7] Jaroszewicz J., *Miasto Bielsk*, Wstęp: Bazylego Białokozowicz, Stowarzyszenie Muzeum Małej Ojczyzny w Strudziwodach, 2007.
- [8] Kłosek-Kozłowska D., *Ochrona wartości kulturowych miast a urbanistyka*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2007.
- [9] Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1983.
- [10] Królikowski J. T., *Genius loci jako źródło tożsamości miasta*, [w:] *Projektowanie krajobrazu miasta*, Królikowski J. T., Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2017.

- [11] Kosieradzki H. *Bielsk Podlaski. Dzieje Miasta*, Wydawca: Miejska Rada Narodowa, Bielsk Podlaski 1987.
- [12] *Materyały do architektury polskiej. Tom I. Wieś i miasteczko*. Wydawnictwo Tow. Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Warszawa 1916.
- [13] Łuskińska E., *W obronie piękności kraju*, Nakładem Towarzystwa Upiększania Miasta Krakowa i okolicy, Kraków 1910.
- [14] Mazuruk K., Fionik D. *Bielsk Podlaski. Miasto pogranicza*. Otrhdruk, Białystok 2004.
- [15] Narolewska E. *Ratusz w Bielsku Podlaskim – dzieje, przeobrażenia i konserwacja*. [w:] *Biuletyn Konserwatorski*. Wojewódzki Oddział PSOZ w Białymstoku, Białystok 1997.
- [16] *Program opieki nad zabytkami miasta Bielsk Podlaski na lata 2013-2016*, Bielsk Podlaski, październik 2013 r., Uchwała nr XXXVII/238/13 Rady Miasta Bielsk Podlaski z dnia 29 października 2013 r.
- [17] Rejestr A - *Wykaz zabytków nieruchomości województwa podlaskiego. Stan na dzień 20 kwietnia 2018 roku*, <https://wuozybialystok.bip.gov.pl/fobjects/details/370679/rejestr-a-zabytki-nieruchome-2018-04-20-pdf.html>, dostęp 02.05.2018 r.
- [18] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Tom I, nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, Warszawa 1880-1914.
- [19] Stalończyk L., *Problemy ochrony i konserwacji zabytkowego budownictwa drewnianego na terenie woj. białostockiego*. [w:] *Rocznik Białostocki*, T. XVIII, 1993.
- [20] *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bielsk Podlaski (tekst jednolity)*, Załącznik nr 2 do uchwały Nr XVII/100/12 Rady Miasta Bielsk Podlaski z dnia 31 stycznia 2012 r.
- [21] Wojewódzka ewidencja zabytków, Stan na 2017.10.17, <https://wuozybialystok.bip.gov.pl/rejestr-ewidencje-archiwa/wojewodzka-ewidencja-zabytkow.html>, dostęp 05.05.2018 r.
- [22] *Wykaz zabytków drewnianych z terenu woj. podlaskiego wpisanych do rejestru zabytków (15.11.2016)*. Źródło: <http://wuozybialystok.pl/wp-content/uploads/Wykaz-zabytk%C3%B3w-drewnianych-wpisanych-do-rejestru-z-terenu-wojew%C3%B3dztwa-podlaskiego-2016.11.15.pdf>. Dostęp 25.02.2018.
- [23] *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Województwo białostockie*. Ośrodek Dokumentacji Zabytków. Warszawa 1992.
- [24] Zieleniewski J. *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku*. [w:] *Studia Podlaskie*. t. 1, Białystok 1990.
- [25] 1991 fotoPolska http://bielsk_podlaski.fotopolska.eu/1072899,foto.html?o=u135412 Dostęp: 28.02.2018 r.
- [26] 1903 fotoPolska http://bielsk_podlaski.fotopolska.eu/245205,foto.html?o=u135412&p=1 Dostęp: 28.02.2018 r.

AUTHOR'S NOTE

Assistant professor at the History of Architecture and Conservation of Architectural Studies at the Faculty of Architecture of the Białystok University of Technology. The main areas of research interests: the issues of preservation and conservation of architectural monuments, historic orthodox church architecture in the Podlasie region, wooden architecture.

O AUTORZE

Adiunkt w Pracowni Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej. Główne dziedziny zainteresowań badawczych: zagadnienia z zakresu ochrony i konserwacji zabytków architektury, zabytkowa architektura cerkiewna z regionu Podlasia, architektura drewniana.

Kontakt | Contact: a.owerczuk@pb.edu.pl